

UDC: 347.9(045)(575.1)

FUQARONING LAYOQATI (HUQUQ VA MUOMALA) BILAN BOG'LIQ ISHLAR: NAZARIY TAHLIL VA AMALIY NATIJALAR

Esanova Zamira Normurotovna,

Toshkent davlat yuridik universiteti

“Fuqarolik protsessual va iqtisodiy protsessual huquqi”

kafedrası professori, yuridik fanlar doktori,

e-mail: zamira.esanova@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2140-8067

Annotatsiya. Mazkur maqolada fuqaroning huquq va muomala layoqati, uning protsessual ahamiyati, fuqaroning huquq va muomala layoqati bilan bog'liq ishlar, ularni sudda ko'rish tartibi, bunday toifadagi ishlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr-mulohazalar, taklif-tavsiyalar keltirilgan. Shuningdek, moddiy va protsessual huquqiy jihatdan huquq layoqati, muomala layoqati, protsessual huquq layoqati, protsessual muomala layoqati, emansipatsiya, fuqaroning muomala layoqatini cheklash, muomalaga layoqatsiz deb topish, shaxsni g'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya statsionariga yotqizish yoki uning ushbu muassasada yotish muddatini uzaytirish haqidagi tushunchalar (protsessual institutlar)ning ilmiy tahlili, qonun hujjatlariga kiritilish zarurati va protsessual xususiyatlari hamda huquqiy oqibatlari yoritilgan. Fuqaroning layoqati (huquq va muomala layoqati) tibbiyot va yurisprudensiyada muhim institutlardan biri sanaladi hamda huquq va muomala layoqati sifatida tasniflanadi. Ayni paytda ushbu tushunchani Fuqarolik kodeksi, Fuqarolik protsessual kodeksi normalari asosida o'rganish, Oila kodeksi asosida keng talqin etish, uning tibbiy, psixologik, huquqiy asoslarini yoritish muhimdir. Shu bilan birga, huquq va muomala layoqati tushunchalarining huquqiy mezonlarini ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq etish, bunday toifadagi ishlarni sudda ko'rishning maqsad va vazifalariga alohida to'xtalish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Maqoladan, shuningdek, mavzu doirasida olingan tahlillar asosida moddiy va protsessual qonun hujjatlarini takomillashtirishga doir taklif-tavsiyalar va nazariy xulosalar o'rin olgan.

Kalit so'zlar: huquq layoqati, muomala layoqati, protsessual huquq layoqati, protsessual muomala layoqati, emansipatsiya.

ДЕЛА, СВЯЗАННЫЕ С ДЕЕСПОСОБНОСТЬЮ И ПРАВОСПОСОБНОСТЬЮ ГРАЖДАНИНА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Эсанова Замира Нормуротовна,

доктор юридических наук, профессор кафедры

«Гражданское процессуальное и

экономическое процессуальное право»

Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье содержатся мнения, предложения и рекомендации по вопросам правоспособности и дееспособности гражданина, их процессуального значения, дел, связанных с правоспособностью и дееспособностью гражданина, порядка их рассмотрения в суде, особенностей данной категории дел. В статье рассматриваются понятия материально-процессуальной дееспособности, правоспособности, процессуальной дееспособности,

процессуальной правоспособности, эмансипации, ограничения дееспособности гражданина, недееспособности, связанной с лечением, принудительной госпитализацией в психиатрический стационар или пребыванием в этом институте, необходимость включения в законодательство их процессуальных признаков и правовых последствий. Гражданство (правоспособность и дееспособность) является одним из важнейших институтов в медицине и юриспруденции. Правоспособность гражданина подразделяется на правоспособность и дееспособность. При этом важно изучить данное понятие в соответствии с нормами Гражданского, Гражданско-процессуального и Семейного кодексов, его медико-психологическую и правовую основу. Также важно научно и практически изучить юридические критерии понятий правоспособности и дееспособности, уделив особое внимание целям и задачам данного вида судопроизводства. В статье также содержатся предложения и рекомендации по совершенствованию материального и процессуального законодательства, теоретические выводы, основанные на анализе темы.

Ключевые слова: правоспособность, дееспособность, процессуальная правоспособность, процессуальная дееспособность, эмансипация.

THE CASES RELATED TO THE LEGAL CAPACITY OF A CITIZEN: THEORETICAL ANALYSIS AND PRACTICAL RESULTS

Esanova Zamira Normurotovna,

Professor of the Department of Civil Procedural and Economic Procedural Law of Tashkent State University of Law,
Doctor of Law

Abstract. The legal capacity and its procedural peculiarities, the issues connected with the rights and legal capacity of citizens, the procedure of considering those cases in courts, opinions about characteristics of the cases in these categories as well as proposals and recommendations were explained in this article. The article discusses the material and procedural legal capacity, legal capacity, procedural legal capacity, procedural capacity, emancipation, limitation of civil capacity, incapacity, involuntary or involuntary psychiatric treatment of a person.), the need for inclusion in legislation and procedural features, as well as legal consequences. Citizenship (legal capacity and procedural capacity) is one of the most important institutions in medicine and jurisprudence. The legal capacity of a citizen is divided into legal capacity and procedural capacity. At the same time, it seems important to study this concept on the basis of the norms of the Civil Code, the Code of Civil Procedure, the Family Code, its medical, psychological and legal basis. At the same time, a scientific and practical study of the legal criteria for the concepts of legal capacity and procedural capacity. The article also contains proposals and theoretical conclusions for improving the material and procedural legislation based on the analysis of the subject.

Keywords: legal capacity, procedural legal capacity, emancipation

Kirish

Fuqarolarning layoqati uning bekamu ko'st tug'ilishi, hayot kechirishi va faoliyat yuritishida muhim o'rin tutuvchi komponentlardan biri sanaladi. Layoqat, avvalo, fuqaroning ham jismonan, ham aqlan, ham ma'nan, ham huquqiy hamda boshqa talab va mezonlar doirasida vakolatlilik

tushunchasi bilan izohlanadi. Mazkur tushuncha mazmunida o'zini anglash, o'zini boshqarish, o'z harakatlariga javob berish, muayyan ish va vazifani bajarishga uquvlilik, ma'lum yoshga yetganlik kabi harakat, holat va talablar yotadi. Ushbu fakti bekor qilish, layoqatsiz deb topish yoki layoqatni cheklashga qonunda belgilangan asoslar, shartlar va ma'lum protsessual tartib zarur.

Fuqarolik ishlarini sudda ko'rishda fuqaroning muomala layoqati bilan bog'liq ishlar ham hal qilinadi. Fuqaroning muomala layoqati biologik va huquqiy omillardan iborat. Mazkur tushuncha subyektiv ong, o'z-o'zini anglash, idrok etish, xatti-harakatlarni tushunish va ularga javob berish, munosabatlarga kirishish va hokazolar orqali ifodalanadi. Ushbu tushunchalar fuqaroning tug'ilishi bilan vujudga kelsa, o'limi bilan tugaydi. Ammo muayyan vaziyat, holat va huquqiy asoslarga ko'ra, fuqaroning hayoti davomida (tirikligida) ham layoqati tugatilishi yoki cheklanishi mumkin.

Fuqaroning layoqati (huquq va muomala layoqati) tibbiyot va yurisprudensiya-da muhim institutlardan biridir. Bularni o'rganishda tibbiy, genetik, psixologik, psixiatrik, yuridik, logik omillar va asoslar muhim o'rin tutadi. Odatda, tibbiyotda fuqaroning (jismoniy shaxsning) layoqati darajasi va sog'lomligi genetik (irsiy) hamda orttirilgan holat sifatida tavsiflanadi. Tibbiy asoslarga binonan, huquqiy malakalanadi va sud qaroriga ko'ra, fuqaroning holati e'lon qilinadi va cheklanadi.

Moddiy va protsessual qonun hujjatlari hamda ilmiy ishlanmalarda [1] fuqaroning layoqati huquq va muomala layoqati sifatida tasniflanadi. Ammo bu tushunchalarning mazmun-mohiyatini o'rganish, uning munosabatlardagi o'rnini belgilash, inson hayoti va faoliyatidagi rolini anglash g'oyat muhim. Fuqaroning huquq va muomala layoqati tibbiy jihatdan ham, yuridik jihatdan ham zarar ko'rmasligi shart. Aks holda, inson ruhiyati buziladi, uning hayot va jamiyatdagi o'rni yo'qoladi, munosabatlari o'zgaradi, vorislik oqibatlari sarson-sargardon bo'ladi, ish faoliyati tugaydi, oilaviy munosabatlarga putur yetadi va boshqalar.

Material va metodlar

Tadqiqot davomida tizimlilik, qiyosiy-huquqiy tahlil, mantiqiylik, sotsiologik, ilmiy manbalarni kompleks tadqiq etish, ijtimoiy so'rov, induksiya va deduksiya, statistik

ma'lumotlar tahlili kabi usullar qo'llanilgan.

Ayni paytda ushbu tushunchani Fuqarolik kodeksi, Fuqarolik protsessual kodeksi normalari asosida o'rganish, Oila kodeksi asosida keng talqin etish, uning tibbiy, psixologik, huquqiy asoslarini yoritish muhimdir. Shu bilan birga, huquq va muomala layoqati tushunchalarining huquqiy mezonlarini ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq etish, bunday toifadagi ishlarini sudda ko'rishning maqsad va vazifalariga alohida to'xtalish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Maqola orqali mavzuning nazariy jihatlarini tahlil qilinadi, amaliy jihatlarini ochib beriladi, mazkur institutga doir muammolar (moddiy va protsessual-huquqiy) ko'rsatiladi, ish natijalari, o'tkazilgan tahlillar asosida yakuniy xulosa qilinadi.

Tadqiqot natijalari

Fuqarolar huquq layoqatining mazmunida mulk huquqi asosida mol-mulkka ega bo'lishlari; mol-mulkni meros qilib olishlari va vasiyat qilib qoldirishlari; bankda jamg'armalarga ega bo'lishlari; tadbirkorlik, dehqon (fermer) xo'jaligi hamda qonunda taqiqlab qo'yilmagan boshqa faoliyat bilan shug'ullanishlari; yollanma mehnatdan foydalanishlari; yuridik shaxslar tashkil etishlari; bitimlar tuzishlari va majburiyatlarda ishtirok etishlari; yetkazilgan zararining to'lanishini talab qilishlari; mashg'ulot turi va yashash joyini tanlashlari; fan, adabiyot va san'at asarlarining, ixtironing, qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa intellektual faoliyat natijalarining muallifi huquqiga ega bo'lishlari kabi omillar muhim o'rin tutadi. Fuqarolar boshqa mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ham ega bo'lishlari mumkin. *Nazariy jihatdan olganda*, huquq layoqati obyektiv huquq turkumiga kiradi.

Fuqarolik kodeksining 22-moddasiga ko'ra, fuqaroning muomala layoqati fuqaroning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlariga ega bo'lish va ularni amalga oshirish, o'zi uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqati (muomala layoqati) u voyaga yetgach, ya'ni

o'n sakkiz yoshga to'lgach, to'la hajmda vujudga keladi.

Voyaga yetgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan e'tiboran to'la hajmda muomala layoqatiga ega bo'ladi. Nikoh tuzish natijasida ega bo'lingan muomala layoqati o'n sakkiz yoshga to'lmasdan turib nikoh bekor qilingan taqdirda ham to'la saqlanib qoladi [2]. Nikoh haqiqiy emas deb topilganda, sudya sud belgilagan paytdan boshlab voyaga yetmagan er (xotin)ning to'la muomala layoqatini yo'qotganligi haqida qaror qabul qilishi mumkin.

Fuqaroning huquq layoqati va muomala layoqatini cheklashga yo'l qo'yilmaydi [3]. Qonunda belgilangan holatlar va tartibdan tashqari, hech kimning huquq va muomala layoqati cheklanishi mumkin emas. Bu haqda Fuqarolik kodeksining 23-moddasida ko'rsatilgan.

Fuqarolarning muomala layoqatini cheklashning qonunda belgilab qo'yilgan shartlari va tartibiga rioya qilmaslik davlat organining tegishli cheklashni belgilaydigan hujjati haqiqiy emasligiga sabab bo'ladi.

Fuqaroning huquq layoqati yoki muomala layoqatidan to'la yoki qisman voz kechishi va huquq layoqati yoki muomala layoqatini cheklashga qaratilgan boshqa bitimlar o'z-o'zidan haqiqiy emas, bunday bitimlarga qonun tomonidan yo'l qo'yiladigan hollar bundan mustasno.

Odatda, protsessual huquq va muomala layoqati tushunchalarini fuqarolik, iqtisodiy, ma'muriy va ayrim istisnoliklar bilan protsessual kodekslarda uchratish mumkin. Protsessual huquq va muomala layoqati huquqni himoya qilish vositasi, murojaat qilish talablari demakdir va sudlarda da'vo arizasi, ariza va shikoyatlar berishda muhim atributlardan biri sanaladi. Protsessual qonun hujjatlari talablariga rioya qilinmasa, muayyan oqibatlar yuz berishi ma'lum.

Fuqarolik kodeksining 41-moddasiga ko'ra, barcha fuqarolar va tashkilotlarning fuqarolik protsessual huquq va majburiyat-

larga ega bo'lish layoqati (huquq layoqati) teng ravishda e'tirof etiladi. Ushbu huquq barcha fuqarolarga berilgan. Ammo fuqarolik protsessual muomala layoqati (FKning 42-moddasi) faqat voyaga yetgan fuqarolarga berilgan. Sudda o'z huquq va majburiyatlarini amalga oshirish layoqati voyaga yetgan fuqarolar va tashkilotlarga tegishlidir.

Voyaga yetmagan, ya'ni yoshi o'n to'rttdan o'n sakkizgacha bo'lgan fuqarolar, shuningdek, muomala layoqati cheklangan deb topilgan fuqarolarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlari sudda ularning ota-onalari, ularni farzandlikka olganlar yoki homiylar tomonidan himoya qilinadi. Ammo bu holat voyaga yetmaganlar va muomala layoqati cheklangan deb topilgan fuqarolarni bunday ishlarda shaxsan ishtirok etish huquqidan mahrum qilmaydi.

Ota-onalardan aliment undirish to'g'risidagi ishlar, shuningdek, mehnat bilan bog'liq huquqiy munosabatlar va olingan ish haqi yoki boshqa daromadni tasarruf etish bilan bog'liq bitimlardan kelib chiqadigan ishlar bo'yicha voyaga yetmaganlar sudda o'z huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini shaxsan himoya qilish huquqiga ega. Bunday ishlarda voyaga yetmaganlarga yordam berish uchun ularning ota-onalari, ularni farzandlikka olganlar yoki homiylarni jalb qilish to'g'risidagi masala sud tomonidan hal qilinadi.

O'n olti yoshga to'lgan voyaga yetmagan shaxs qonun hujjatlarida belgilangan tartibda muomalaga to'la layoqatli deb e'lon qilingan (emansipatsiya) taqdirda, sudda o'z huquqlari va majburiyatlarini shaxsan amalga oshirishi mumkin.

O'n to'rt yoshga to'lmagan kichik yoshdagi bolalar, shuningdek, ruhiy holati buzilganligi tufayli muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqarolarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini sudda ularning qonuniy vakillari – ota-onalari, ularni farzandlikka olganlar yoki vasiylar himoya qiladi [4].

Ilmiy-amaliy tahlillar oqibatlariga ko'ra [5], arizani qabul qilish va ish qo'zg'atish jarayonida yoxud ishni ko'rish jarayonida fuqaroning huquq va muomala layoqati bilan bog'liq muammolar kelib chiqsa:

– arizani ish yuritishga qabul qilish rad etiladi (deyarli asoslarida to'g'ridan to'g'ri uchramaydi);

– ariza qaytariladi;

– ko'rmasdan qoldiriladi;

– ish yuritish to'xtatib turiladi.

FPKning 122-moddasiga ko'ra: 1) ariza muomalaga layoqatsiz shaxs tomonidan berilgan bo'lsa; 2) manfaatdor shaxs nomidan ariza ish yuritishga vakolati bo'lmagan shaxs tomonidan berilgan bo'lsa, *ariza ko'rmasdan qoldiriladi* va bu haqda sudyaning ajrimi chiqariladi. Arizani ko'rmasdan qoldirish uchun asos bo'lgan holatlar bartaraf etilganidan keyin manfaatdor shaxs sudga ariza bilan umumiy tartibda qaytadan murojaat qilishga haqli.

FPKning 195-moddasiga ko'ra: 1) ariza muomalaga layoqatsiz shaxs tomonidan berilgan bo'lsa; 2) manfaatdor shaxs nomidan berilgan ariza ish yuritish vakolatiga ega bo'lmagan shaxs tomonidan berilgan bo'lsa, *arizani qaytarish haqida ajrim chiqariladi*. Arizani qaytarish to'g'risidagi ajrim ustidan shikoyat qilinishi (protest keltirilishi) mumkin. Ajrim bekor qilingan taqdirda, ariza sudga dastlabki murojaat qilingan kunda berilgan deb hisoblanadi. Arizaning qaytarilishi yo'l qo'yilgan kamchiliklar bartaraf etilganidan keyin sudga umumiy tartibda takroran murojaat qilishga to'sqinlik qilmaydi.

Yuqoridagi asoslar tahlilidan ko'rinadiki, arizani ko'rmasdan qoldirish va arizani qaytarish haqida ajrimlar, garchi asoslari bir xil bo'lsa-da, sudda ish yuritishning turli bosqichlarida chiqariladi. Masalan, sudda ish qo'zg'atish jarayonida *arizani qaytarish haqida ajrim chiqarilsa*, ishni sudda muhokama qilish bosqichida *arizani ko'rmasdan qoldirish haqida* ajrim chiqariladi. Xususan, turar-joyini bo'lish haqidagi da'vo

ishida ijara shartnomasi tarafi da'vo arizasi berish vakolatiga ega bo'lmaydi, boshqa ishda ishtirok etuvchi shaxslar sifatida sudga jalb qilinishi mumkin.

FPKning 116-, 117-moddalariga ko'ra, ishda taraf bo'lgan fuqaro vafot etganda, agar nizoli huquqiy munosabat huquqiy vorislikka yo'l qo'ysa yoki ishda taraf bo'lgan yuridik shaxs qayta tashkil etilganda, fuqaro (taraf) muomala layoqatini yo'qotganda, taraf davolash muassasasida bo'lganda, shuningdek, taraflardan birida sudga kelishga to'sqinlik qiladigan, tibbiyot muassasasining ma'lumotnomasi bilan tasdiqlangan kasallik mavjud bo'lganda, *ish yuritish to'xtatib turiladi*.

Ish yuritishni to'xtatib turish vaqti (FPKning 118-moddasiga binoan) muomalaga layoqatsiz shaxsga qonuniy vakil tayinlanguniga qadar; taraf davolash muassasasidan chiqquniga yoki tarafning sudga kelishiga to'sqinlik qilayotgan kasallik tuzalguniga qadar; taraf qaytguniga qadar; ekspertiza o'tkazish bo'yicha harakatlar tugaguniga qadar va boshqa to'xtatishga sabab bo'lgan vaziyatlar tugagunga yoki bartaraf etilgunga qadar to'xtatiladi va bu haqda sud ajrim chiqaradi. Sudning ish yuritishni to'xtatib turish to'g'risidagi ajrimi ustidan xususiy shikoyat (protest) berilishi mumkin. Ish yuritish to'xtatib turilganda, FPKda belgilangan yoki sud tomonidan tayinlangan muddatlarning o'tishi to'xtatib turiladi. Ish yuritish uni to'xtatib turishga sabab bo'lgan holatlar barham topganidan keyin ishda ishtirok etuvchi shaxslarning arizasiga ko'ra yoki sudning tashabbusi bilan tiklanadi. Ish yuritish tiklangan taqdirda, sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarni umumiy asoslarda chaqiradi. Ish yuritishni tiklash to'g'risida ajrim chiqariladi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Protsessual qonun hujjatlari va ilmiy manbalarda [6] muomala layoqatini ma'lum yoshga yetganlik (ba'zi ishlar bo'yicha voyaga yetmagan 16 yoshga yetganlik ham subyekt yoshi sanaladi); aqlan rasolik, ish yuritishga

vakolatlilik, ish qo'zg'atishga vakolatlilik kabi tushunchalar (harakatlar, talablar) orqali tavsiflash mumkin. Bir so'z bilan aytganda, protsessual huquq layoqati protsessual muomala layoqati orqali ijro etiladi.

Protsessual muomala layoqatining yosh senzi bilan belgilanishi aksariyat fuqarolik ishlari bo'yicha sudga murojaat qilish yoshi 18 yoshni tashkil qiladi. Ayrim nizolar bo'yicha moddiy va protsessual kodekslar o'zida 16 yoshga to'lganlarga (istisno tariqasida) ish qo'zg'atish vakolati berilgan. Ular ham subyekt sifatida mustaqil vakolatga ega bo'ladi. Masalan, otalikni belgilash, farzandlikka olish va boshqalar.

Ish qo'zg'atish vakolati berilgan subyektlar deganda, moddiy va protsessual kodekslarda aniq subyektlar doirasi berilgan. Masalan, Oila kodeksining 32-, 51-, 53-, 54-, 62-, 63-, 80-, 82-, 83-moddalari va boshqalarda ish qo'zg'atuvchi subyektlar doirasi belgilangan. Hattoki nafaqat da'vogarlariga maxsus huquq va layoqat huquqi berilgan, balki ish bo'yicha jalb etilgan javobgarlariga ham maxsus subyekt bo'lish talablari qo'yilgan. Masalan, nikohning tugatilishida da'vogar va javobgar nikohlanuvchi subyektlar bo'lishi, bolalar tarbiyasi bilan bog'liq nizolarda ota-onalar maxsus subyekt bo'lishi, farzandlikka olish to'g'risidagi ishlarda farzandlikka oluvchilar ro'yxatiga kiruvchi shaxslar subyekt bo'la olishi belgilangan [7].

Fuqarolik protsessual kodeksida (FPKning 3-kichik bo'lim. *Alohida tartibda ish yuritish*) fuqaroning muomala layoqati bilan bog'liq ishlar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish haqidagi [8];

2) shaxsni g'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya statsionariga yotqizish yoki uning ushbu muassasada yotishi muddatini uzaytirish to'g'risidagi [9];

3) voyaga yetmagan shaxsni to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (eman-sipatsiya) to'g'risidagi;

4) fuqaroning muomala layoqatini cheklashni bekor qilish va homiylikni bekor qilish to'g'risidagi [10];

5) fuqaroni muomalaga layoqatli deb topish to'g'risidagi.

FPKning 31-bobi "Fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishlar"ga bag'ishlangan bo'lib, unga ko'ra, (310-modda) spirtli ichimliklar, giyohvandlik moddalari va psixotrop moddalarni suiiste'mol qilishi natijasida fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki fuqaroning ruhiy holati buzilganligi (ruhiy kasalligi yoxud aqli zaifligi) tufayli muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ish uning oila a'zolari, vasiylik va homiylik organlari, prokuror, davolash muassasalari va boshqa davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari hamda jamoat birlashmalari bergan arizalar bo'yicha qo'zg'atilishi mumkin. Fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ariza mazkur fuqaro yashab turgan joydagi, agar bu shaxs davolash muassasasiga joylashtirilgan bo'lsa, mazkur muassasa joylashgan hududdagi sudga beriladi [11]. Sudya arizani olgach, ishni sud muhokamasiga tayyorlash tartibida fuqaroning ruhiy holati buzilganligi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi) to'g'risida yetarli ma'lumotlar mavjud bo'lsa, uning ruhiy ahvolini aniqlash uchun sud-psixiatriya ekspertizasini tayinlaydi.

Fuqaro sud-psixiatriya ekspertizasidan o'tishdan bosh tortganda, sud uni majburiy tarzda ekspertizaga yuborish to'g'risida ajrim chiqarishi mumkin [12]. Sud fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki fuqaroni muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishni, albatta, mazkur fuqaroning, prokuror hamda vasiylik va homiylik organi vakilining ishtirokida ko'radi. Fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishlarni yuritish bilan bog'liq sud xarajatlari arizachidan undirilmaydi.

Fuqaroni muomalaga layoqatli deb topishda sud fuqaroning o'zi, uning homiysi, tashkilotlar va shaxslar bergan arizaga binoan, fuqaroning muomala layoqatini cheklash va unga nisbatan belgilangan homiylikni bekor qilish to'g'risida hal qiluv qarori chiqaradi. Shuningdek, sud-psixiatriya ekspertizasining xulosasiga asoslanib [13], sog'aygan fuqaroni muomalaga layoqatli deb topish haqida hal qiluv qarori qabul qiladi.

FPKning 32-bobi "Shaxsni g'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya statsionariga yotqizish yoki uning ushbu muassasada yotishi muddatini uzaytirish"ga bag'ishlangan bo'lib, unga ko'ra, shaxsni g'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya statsionariga yotqizish yoki uning statsionarda yotishi muddatini uzaytirish to'g'risidagi ariza sudga shaxs yotgan psixiatriya muassasasi tomonidan beriladi. G'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya statsionariga yotqizish uchun qonunda nazarda tutilgan asoslar ko'rsatilgan arizaga shifokor psixiatrlardan iborat komissiyaning shaxsning psixiatriya statsionarida bundan keyin bo'lishi zarurligi to'g'risidagi asoslantirilgan xulosasi ilova qilinadi. Ariza psixiatriya muassasasi joylashgan yerdagi sud tomonidan ko'rib chiqiladi [14]. Sud arizani qabul qilish bilan bir paytda arizani sudga ko'rib chiqish uchun zarur bo'lgan muddatda shaxsning psixiatriya statsionarida bo'lib turishi masalasini hal etadi.

Mazkur ish yuritish turi bo'yicha nazariya va amaliyotni uyg'unlashtirish, sudlarda yagona amaliyotni shakllantirish va bu borada aniq tushuntirishlar berish maqsadida Oliy sud Plenum qarori qabul qilindi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2015-yil 18-sentabrdagi "Shaxsni g'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya statsionariga hamda sil kasalligiga qarshi kurash muassasasining ixtisoslashtirilgan bo'limiga yotqizish yoki uning ushbu muassasalarda yotishi muddatini uzaytirish bilan bog'liq fuqarolik ishlari bo'yicha sud amaliyoti haqida"gi 14-sonli qarori qabul qilindi.

Shaxsni psixiatriya statsionariga yotqizish yoki uning statsionarda yotishi muddatini uzaytirish to'g'risidagi ish sud tomonidan statsionarga yotqizilayotgan shaxsning qonuniy vakili va statsionarga yotqizishning asosligi to'g'risida xulosa bergan komissiya tarkibidagi shifokor-psixiatr, prokuror, shuningdek, shaxs yotgan psixiatriya muassasasi vakili ishtirokida o'n kunlik muddat ichida ko'rib chiqiladi. Sud majlisiga psixiatriya muassasasi vakilining uzrsiz sabablarga ko'ra kelmaganligi arizani ko'rib chiqishga monelik qilmaydi, biroq sud uning kelishini shart deb topishi mumkin [15]. Sudning arizani qanoatlantirish to'g'risidagi hal qiluv qarori tegishincha shaxsni psixiatriya statsionariga g'ayriixtiyoriy [16] tartibda yotqizish yoki uning statsionarda yotishi muddatini uzaytirish uchun asos bo'ladi.

FPKning 34-bobi (324-326-modda) "Voyaga yetmagan shaxsni to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (emansipatsiya)"ga bag'ishlangan bo'lib, unga ko'ra, o'n olti yoshga to'lgan voyaga yetmagan shaxs qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda o'zi yashab turgan joydagi sudga o'zini to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilish to'g'risidagi ariza bilan murojaat qilishi mumkin [17]. Vasiylik va homiylik organlari voyaga yetmagan shaxsni to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilishni rad etganligini tasdiqlovchi dalillar mavjud bo'lganda, voyaga yetmagan shaxsni to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilish to'g'risidagi ariza sud tomonidan qabul qilinadi. Voyaga yetmagan shaxsni to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilish to'g'risidagi ish sud tomonidan arizachi, uning ota-onasi (ulardan biri) yoki farzandlikka oluvchilar (oluvchi) yoki homiy, shuningdek, vasiylik va homiylik organining vakili hamda prokuror ishtirokida ko'rib chiqiladi. Sud voyaga yetmagan shaxsni to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilish to'g'risidagi arizani mazmunan ko'rib chiqib [18], uni qanoatlantirish yoki rad etish haqida hal qiluv qarori

qabul qiladi. Ariza qanoatlantirilgan taqdirda, o'n olti yoshga to'lgan voyaga yetmagan shaxs sudning hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirgan kundan e'tiboran to'liq muomalaga layoqatli (emansipatsiya qilingan) deb e'lon qilinadi.

Mazkur ish yuritish turini kiritishdan maqsad protsessual muomala layoqati doirasini kengaytirish [19], muayyan asoslarga muvofiq, voyaga yetmagan shaxs huquqlarini tenglashtirish, tadbirkorlik, mehnat sohasidagi huquqlarini yanada rag'batlantirishdir.

Protsessual xususiyatlari [20]:

- Mazkur turdagi ishlar alohida tartibda ko'riladigan ishlar toifasiga kiradi.
- Qonunda belgilangan huquqiy, moddiy va tibbiy asoslar bo'lishi kerak.
- O'zi chiqargan hal qiluv qarorini o'zi bekor qila oladi.
- Bunday toifadagi ishlar bo'yicha darhol ijro jarayoniga yo'l qo'yiladi.

Xulosalar

Protsessual institutlarning rivojlanish tendensiyasi shuni ko'rsatadiki, fuqaroning huquq va muomala layoqati, xususan, protsessual huquq va muomala layoqati tushunchasi va mazmun-mohiyatini tahlil qilish muhim sanaladi. Mazkur institut orqali sudga murojaat qilish jarayoni boshlanadi. Sudga murojaat qiluvchilarning ish qo'zg'atish va ish yuritishga vakolatligi o'rganiladi hamda shaxslarning huquq va muomala layoqati bilan bog'liq fuqarolik

sudlarida ko'riladigan ishlar doirasi haqidagi ma'lumotlar olish imkoni paydo bo'ladi.

Yuqoridagi tahlillar asosida ayrim taklif-mulohazalar bildiriladi:

Birinchidan, sud amaliyotida fuqaroning muomala layoqati tiklanishi, tibbiy holatlar yaxshilanishi, tibbiy xulosalarda ko'rsatilgan fuqaroning sog'ligi bilan bog'liq muammolar bartaraf etilishi munosabati bilan mustaqil sud ishlari yuritiladi. Ammo bu borada fuqarolik protsessual qonun hujjatlarida mustaqil normalar mavjud emas. Shu bilan birga, fuqarolik sud ishlarini qaysi turi orqali ko'rilishi haqida aniq ko'rsatma berilmagan. Shu bois Fuqarolik protsessual kodeksida muomala layoqatini cheklashni bekor qilish, fuqaroning muomala layoqatini tiklash haqidagi mustaqil fuqarolik ishlari yuzasidan tegishli normalar va tushuntirishlar berish taklif etiladi.

Ikkinchidan, *Fuqarolik protsessual kodeksining* «Voyaga yetmagan shaxsni to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (emansipatsiya)» deb nomlangan 34-bobida emansipatsiya tartibi ko'rsatilgan. Ammo mazkur normada emansipatsiya qo'llash mumkin bo'lgan va mumkin bo'lmagan holatlar haqida moddiy-huquqiy asoslar ko'rsatilmagan. Mazkur holat sud tomonidan voyaga yetmagan shaxsni to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilish to'g'risidagi arizani mazmunan ko'rib chiqib, uni qanoatlantirish yoki rad etish haqida hal qiluv qarori qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

REFERENCES

1. Shorahmetov Sh.Sh. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual huquqi [Civil procedural law of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, 2001, 512 p.
2. Fuqarolik protsessual huquqi [Civil procedural law]. Resp. ed. M.M. Mamasiddikov, D. Khabibullaev. Tashkent, 2020, 607 p.

3. Xabibullaev D.Yu. Alohida tartibda ish yuritish [Proceedings in a separate order]. Tashkent, TSIL, 2009, 102 p.
4. Shorahmetov Sh.Sh. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual huquqi [Civil procedural law of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, Justice Publ., 2007, 539 p.
5. Shorahmetov Sh.Sh. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksiga sharhlar [Comments on the Code of Civil Procedure of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, TSIL, 2010, 960 p.
6. Iakubov S.A. Storony v grazhdanskom protsesse [Parties in civil proceedings]. Tashkent, Konsaudition form-Nashr, 2006, 170 p.
7. Egamberdiev E.E. Sud ishlarini yuritish muammolari [Problems of litigation]. Tashkent, Institute of Philosophy and Law Publishing House, 2008, 72 p.
8. Egamberdiev E.E., Kamalov O.A., Tillaev T.N., Qo'ldashev N.A., Xolmo'minov O.J. Fuqarolik protsessual huquqi [Civil procedural law]. Tashkent, Academy of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2018, 296 p.
9. Mamasiddiqov M.M. Fuqarolik protsessual huquqi [Civil procedural law]. Resp. ed. O. Okyulov. Tashkent, TSIL, 2010, 534 p.
10. Mamasiddiqov M.M. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual qonunchiligining rivojlanishi [Development of civil procedural legislation of the Republic of Uzbekistan]. 2th ed., with changes and additions. Tashkent, Al-Faba-Service Publ., 2010, 164 p.
11. Mamasiddikov M.M., Maripova S.A. Kommentarii k osnovnym polozheniiam sudoproizvodstva [Commentary on the main provisions of legal proceedings]. Tashkent, Sparks of Literature Publishing House, 2014, 208 p.
12. Vlasov A.A. Grazhdanskii protsess [Civil process]. Moscow, Yurait Publ., 2019, 470 p.
13. Treushnikova M.K. Grazhdanskii protsess [Civil Procedure]. 7th ed., revised. Moscow, Gorodets Publ., 2020, 992 p.
14. Reshetnikova I.V., Iarkov V.V. Grazhdanskii protsess [Civil process]. 8th ed., revised. Moscow, Norma, Infra-M Publ., 2021, 272 p.
15. Lebedev M.Iu. et al. Grazhdanskii protsess [Civil process]. 5th ed., revised. and add. Moscow, Yurayt Publ., 2021, 428 p.
16. Xabibullayev D.Yu. Fuqarolik protsessida alohida tartibda ish yuritish tushunchasi va turlari. [The concept and types of separate proceedings in civil proceedings]. *O'zbekiston qonunchiligi tahlili – Analysis of the legislation of Uzbekistan*, 2008, no. 2, pp. 87–89.
17. Sharaxmetova U.Sh. Nikohdan ajralishning ayrim muammolari [Some problems of divorce]. *Huquqiy tadqiqotlar, elektron jurnali – Legal Research, electronic journal*, 2020, no. spec. 4.
18. Ibratova F., Esenbekova F. Genesis and evolution of legislation on conceptional procedures in the republic of Uzbekistan. *Polish Journal of Science*, 2021, no. 38-2, pp. 20–24.
19. Atalykova G., Ibratova F., Esanova Z. Legal issues on revoking adoption: theory and practice. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, 2021, no. 60-3, pp. 10–13.
21. Esanova Z. Some priority directions of research of the state and law at the present stage. *Yuridik fanlar ahborotnomasi – Review of Law Sciences*, 2018, no. 4, pp. 9–15.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

1 / 2022

BOSH MUHARRIR:

Nodirbek Salayev

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i

Mas'ul muharrir: D. Xudoynazarov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, K. Abduvaliyeva,
F. Muhammadiyeva, Y. Yarmolik

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Web-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

E-mail: tn.tdyu@mail.ru

Jurnal 15.03.2022-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 22,08 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma: № 6.

TDYU tipografiyasida chop etildi.